

ANEKDOTA 1. **ANEKDOTA** (vtip, fór) tvoří stěžejní část tradičního humoru a stejně jako většina dalších drobných folklorních útvarů i a. řadíme nejen do slovesného folkloru*, ale do obecné narativity, neboť nevznikaly, neužívaly se a nefungovaly jen v lidovém prostředí, ale v celé společnosti. Terminologicky není situace v české folkloristice* zcela ujasněná, neboť označení a. se někdy užívalo pro delší a strukturně složitější vyprávění (Vlašín 1977, Klímová 2007). Použití tohoto pravidla však naráží na humorky* a neumožňuje jejich rozlišení. Současná folkloristika proto považuje a. i vtip za synonyma s tím, že od humorky je odlišuje jednodušší výstavba a jasné umístění pointy. Zatímco u a. musí být pointa na konci podání, aby byl patřičný komický efekt správný, humorka může mít pointu v průběhu narace, může jich být i několik, nebo je bez ní. A. je tedy spíše krátká s nezbytným vyvrcholením (pointou) v závěru. Účelem vyprávění a. je rozesmát, eventuálně šokovat a tím pobavit posluchače. Vypravěčem anekdoty totiž může být kdokoliv – bez rozdílu věku, pohlaví, vzdělání či dosavadní vypravěčské praxe. K dobrému tlumočení vtipu je ale třeba zkušenost, trénink. U amatérského vyprávění se leckdy setkáváme s nejasným dějem, s opominutím části anekdoty či předčasným vyřazením pointy. Komický efekt vtipu je tím omezen, ne-li zcela potlačen, a sám vypravěč se může zesměšnit. Často se u vtipů vyskytuje dobová aktualizace syžetu, mění se jen časově podmíněné okolnosti, ale ne sám základ podání (a. o peněžních reformách). V opačném případě zůstává zachován rámeček (prostředí, postavy), ale mění se vlastní obsah vtipu (např. školní vtipy o Pepíčkovi, vysílání *Rádia Jerevan*). Charakteristické je vytváření celých cyklů a. spojených postavou nebo prostředím. Životnost vtipů je různá, některé (zvláště politické) fungují jen po dobu existence jevu, kterého se týkají (anekdoty o Hitlerovi, Gottwaldovi). Jiné a. jsou téměř nadčasové. Vystupuje v nich mnoho typizovaných postav (učitelky s nesmyslnými dotazy, vychytralé děti, hloupé blondýny apod.), někdy se užívá rým či podoba kalambúru nebo wellerismu*. Důležitá je psychologická funkce a., kdy např. zesměšňování autorit či státu zvláště v době nesvobody zlepšuje psychický stav vypravěčů i posluchačů, upevňuje jejich morální hodnoty, ač to může být i nebezpečné.

Syžety a. jsou dochovány již v nejstarších literárních památkách (Sumer, Egypt), nicméně nejvíce zápisů vtipů pochází až z doby moderní (19. a 20. stol.). První ucelenější sbírkou a. a humorek je starořecký *Filogelos* (Posměváček), sbírka vtipů a veselých historek asi ze 4. stol. n. l. V prapůvodním smyslu se a. svou funkcí blížily apokryfům, neboť sdělovaly něco oficiálně neuveřejnitelného (podobně jako pamflet, skandální historka, parodie – srovnej spis *Anekdota* od Prokopie z Kaisarie, pol. 6. stol. n. l.). Ve středověku se a. objevovaly např.

jako součást exempel*, za renesance pak novel, satir apod. S rozvojem publicistiky a vznikem periodik se funkce a. dále rozšiřovala a značný význam nabýval jejich politický rozměr, k vlastním textům, vč. překladových, leckdy přistoupila i obrazová složka (předchůdci komiksu). Rozšíření rozhlasu a následně televize přineslo a. ještě širší možnosti uplatnění a variování. Českému zájmu o vtipy nejprve v 19. a 20. stol. dominovala lingvistika a literární věda, folkloristé se a. věnovali spíše okrajově, výrazněji až v závěru 20. stol.

Strukturování a. je možné ze dvou hledisek. Pokud se zaměříme na výstavbu vtipu, můžeme vymezit a. 1) **hádankovitě**, které přebírají konstrukci pravé hádanky* (hádanky-anekdoty): *Jaký je rozdíl mezi polícajty a penězi? – Žádný. Když je potřebuješ, nejsou;* 2) **prostě oznamovací**, které se tváří jako nějaké oficiální sdělení či vysvětlení: *Pomozte vymýtit smrt z našich silnic! Jezděte po chodníku!;* 3) **příběhy (story)**, jež mají fragmentární nebo ucelenou strukturu příběhu, často vycházejí z lidových pohádek*, humorek, memorátů*, fabulátů* či současných pověstí*: *Sedí žába na studni. Kolem jede princ a slyší žabu volat: „Když mě políbíš, něco dostaneš.“ Tak princ, znalý pohádek, neváhá, běží a žabu políbí. Čeká, co dostane, ale žába suše odpoví: „Dostaneš ekzém.“*

Druhý způsob členění a. je obsahový, což je vzhledem k jejich obrovskému množství možné jen rámcově: a) **etiologické** (příčinné) – stejně jako etiologické pověsti* objasňují příčinu existence, podoby či pojmenování nějakého jevu, často mají výstavbu hádanky; b) **o cizincích a cizích jazycích** v první řadě zesměšňují a parodují rozdílné vlastnosti, vzhled či přístup k řešení situací a problémů u odlišných lidí (vč. tělesně či duševně postižených), často jsou rasistické či etnický nesnášenlivé. Lze mluvit o pododdílech – vtipy o Romech (viz cikány*), Skotech, Židech*, Rusech apod.; c) **politické** se v nejhojnějším množství vyskytují hlavně ve státech s omezenou osobní svobodou občanů, neboť tímto způsobem se mohou vůči režimu aspoň nějak vymezit a kritizovat ho. Ve svobodných společnostech se politických vtipů objevuje jen málo, obvykle jsou spjaté s konkrétním politikem, ne se systémem jako takovým; d) **zvířecí**, v nich vystupují personifikovaná zvířata a přebírají zhusta podobu bajky*; e) **školní a žákovské** – odehrávají se buď přímo ve školách, nejčastěji jde o dialogy dětí mezi sebou či dětí a pedagogů, nebo probíhají v domácnostech rodičů, kteří řeší školní výsledky a problémy svých potomků; f) **rodinné**, které se odehrávají v rámci rodiny, řeší se mezigenerační vztahy, vztah tchyní a snach či zeťů apod.; g) **o historických postavách či událostech** – většinou však bez historické opory, někdy jde i o zcela vymyšlenou osobnost či událost; h) **oborové** – obvykle se užívají v rámci nějaké profese či povolání nebo oboru vzdělání, bývají pro nezainteresované osoby méně srozumitelné či nepochopitelné; ch) **absurdní**, tzv. kameňáky – ve většině

případů musejí být doplněny dodatečným objasněním či je pro posluchače nezbytný delší čas na pochopení. Zakládají si na své nesrozumitelnosti a jejich základem bývá silně kontrastní pointa; i) **mužské a ženské** – jsou determinovány pohlavím posluchače, neboť jejich cílem je zesměšnění opačného pohlaví. Pokud je mužská a. vyprávěna ženě či naopak, zůstává nepochopena či je zkritizována a odmítnuta. Výraznou podskupinu tvoří mužské vtipy o blondýnách a ženské o penisech; j) **eroticko-pornografické** – jsou možná nejoblíbenější, ale též nejméně písemně fixované. Někdy se ztotožňují s mužskými či ženskými vtipy, leckdy bývají brutální a téměř výhradně se nevyprávějí dětem; k) **černé**, které se soustřeďují na různé hrůzy a katastrofy, komično se nalézá v psychicky náročných, až drastických situacích (smrt, války, dopravní neštěstí, přírodní katastrofy), pointa je opět silně kontrastní či konsternující.

Velkou nevýhodou a. při jejich šíření je obtížná či v některých případech nereálná přeložitelnost do jiných jazyků při zachování všech znaků vtipu, a především jeho smyslu. Rozvoj internetu a sociálních sítí zvýšil distribuci a. a umožnil vznik mnoha specializovaných webů.

Lit.: R. Hošek (ed.): *Na veselé struně*, Praha 1971; Š. Vlašín (ed.): *Slovník literární teorie*, Praha 1977, s. 20–21; *Špalíček dobrých českých vtipů I, II*, Praha 2005, 2006; D. Klímová: vtip, in: S. Brouček – R. Jeřábek (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska III.*, Praha 2007, s. 1158; D. Klímová – J. Otčenášek: *Česká pohádka v 19. století*, Praha 2012, s. 108–112.

BAJKA 2. **BAJKA** není obecně součástí lidové slovesnosti, neboť se jedná o umělý, literární útvar. Jde o veršované či prozaické podání většinou jednoduchého příběhu, který směřuje k nějakému obecně platnému, často v závěru příběhu explicitně vyjádřenému ponaučení. Základem b. je alegorie, ovšem snadno pochopitelná. Většina b. má jako hlavních hrdiny personifikované zvířecí postavy, v některých figurují i lidé, bohové, neživé předměty, nebeská tělesa apod. Vlastnosti postav jsou typizované se symbolickým významem. B. se využívaly už od starověku i při vzdělávání dětí a jejich mravokárným závěrům byla dodávána obecně společenská platnost. V české tradici byly b. hlavním zdrojem námětů pro zvířecí pohádky*. V češtině má výraz b. širší pojetí, dříve označoval též pohádku*, odtud i sloveso *bájit* (nár. *bajat*) – vyprávět pohádky.

Podle tradice je zakladatelem tvorby b. starořecký propuštěnec Ezop (Aisopos, 6. stol. př. n. l.), jehož příběhy se v prepisech a překladech dochovaly. Na něj navázali další antičtí tvůrci (Phaedrus, Babrius, Avianus). Mnoho bajek má svůj původ i ve staroindické literatuře (*Pančatantra*) a dalších odkazech starověkého písemnictví (Egypt,

Mezopotámie). Obliba b. neklesala ani ve středověku, kdy se b. užívaly ve vzdělávacím procesu v kláštrech a později i ve školách. Kromě antických vznikaly i nové b. s originálními syžety. Řada b. se stala součástí exemplu*. Nejstarší českou b. je patrně *O lišce a džbánu* (kolem r. 1300). Další b. nalezneme u Klareta, Smila Flašky z Pardubic (oba 14. stol.) atd. Velký zájem o b. v celé Evropě přineslo baroko a osvícenství (17. – 2. pol. 18. stol.), kdy vzniká velké množství antologií uměleckých, tj. autorských b., s větší dávkou ironie a satiry, z nichž některé procesem folklorizace pronikly i do lidové slovesnosti (Jean de La Fontaine, Ivan Andrejevič Krylov). Indiánské, austrálské či jiné exotické příběhy tohoto typu neměly na české prostředí reálný vliv. V 19. a 20. století se b. stále více využívaly jako didaktická pomůcka a vznikalo tak mnoho dalších uměleckých b. (Sofie Podlipská, Karel Václav Rais, Karel Čapek, Josef Lada aj.).

B. lze členit podle hlavních aktérů, kolem kterých se často utvářely cykly b., např. o lišce, o medvědovi, o vlku apod. V podstatě jde o podobné členění jako u zvířecích pohádek.

V současnosti se b. využívají téměř výhradně pro vzdělávání předškolních a mladších školních dětí. Některé b. se dočkaly též televizního zpracování (seriál *O chytré kmotře lišce*, ČST 1982/83, režie Eduard Hofman).

Lit.: V. Bahník (ed.): *Svět ezopských bajek*, Praha 1975; K. Dvořák: *Soupis staročeských exemplů*, Praha 1978 (2., rozšířené a opravené vydání 2016); D. Klímová: bajka, in: S. Brouček – R. Jeřábek (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska II.*, Praha 2007, s. 36; J. Otčenášek: *České lidové pohádky 1. Zvířecí pohádky a bajky*, Praha 2019.

3. DÉMONOLOGICKÁ POVĚST (numinózní pověst, zast. a nepř. pověrečná povídka, strašidelné vyprávění) označuje podskupinu lidových pověstí*, v níž vystupují nadpřirozené síly. Narace popisují náhodná či cílená setkání lidí s duchy*, strašidly, mrtvými, samotnou smrtí*, ďáblem a jinými bytostmi, používání černé, popř. bílé magie (viz zaklínadla* a zaříkadla*) atd. Zmiňují kouzelné praktiky, předměty a prostředky, které používají obyčejní lidé (laikové) nebo profesionálové – čarodějové* a čarodějnice*, čert* apod. Oblíbené jsou i d. p. o pokladech strážných duchů či pekelnými silami aj. D. p. napomáhaly lidem „chápat“ některé nejasné záležitosti týkající se např. posmrtného života, podivných chorob a postižení, vybrané projevy přírodních sil, a to vše v souladu s křesťanským viděním světa, ač má řada postav d. p. patrně ještě pohanské kořeny (divoženky*, šotci*). Zároveň stanovovaly některá tabu (nevyslovovat jméno démona), upozorňovaly na nebezpečí spolčování se s pekelnými a jinými bytostmi,

DÉMONO-
LOGICKÁ
POVĚST

na možnosti, jak se případně obohatit (hlídat tři noci mrtvolu bohatce za odměnu) atd. Příběhy založené na strachu z něčeho, čemu člověk příliš nerozumí, tvoří obecně významnou část lidové slovesnosti. Někdy mají funkci výstražnou a varující (oslovování mrtvých a snaha přivolat je zpět, upíři* a vlkodlaci*), jindy připomínají a odkazují na pravidla křesťanské morálky (trest za práci ve svátek, za nemorálně získané bohatství, za používání černé magie), popř. poučují v rámci tradic (ochrana šestinedělky a malých dětí před polednicí* a divoženkami), nebo mají v dětském folkloru* i iniciační funkci. D. p. často interferují s jinými druhy pověstí (s historickými*, legendárními* i etiologickými*), s lidovými pohádkami (zvl. s kouzelnými* a legendárními*) i s lidovými baladami*.

Náznamy d. p. nacházíme už v nejstarších českých literárních památkách – *Kristiánově legendě* (10. stol.), *Kosmově Kronice české* (12. stol.). Průběžně se pak objevují i nadále, ať už jako přímé zmínky, nebo v nářkách či církevních zákazech. Enormní zájem o d. p., z nichž se pak odvozovaly různé teorie mytologické školy, se projevoval v 19. stol. v rámci romantického nadšení z lidové tvorby. Především Karel Jaromír Erben svou sbírkou umělých balad *Kytice* na démonologické folklorní motivy výrazně upozornil a zpopularizoval je. Zájem o tento druh pověstí neztenčeně pokračoval i ve 20. stol. mj. z důvodu výrazného laického zájmu. S postupující industrializací a urbanizací však možnosti zachycení d. p. v terénu rychle ubývaly.

D. p. můžeme členit do větších skupin podle aktivně vyvolávané či zvenčí působící síly. Folklorista Jan Luffer (Luffer 2014) ustanovil základní oblasti takto: a) **člověk a magie** – sem spadají čarodějnice a čarodějové, obyčejní lidé (laici) praktikující černou magii a magické úkony a praktiky obecně; b) **člověk a osud** – kam zahrnujeme proctví a věštby, smrt a předurčený osud, přetvářené duše lidí (můra*, vlkodlak), porušení tabu a působení ďábla; c) **člověk po smrti** – obsahující podání o revenantech, upírech*, zdánlivě mrtvých a neklidných hrobech; d) **numinózní jevy, duchové a přízraky** – kde ještě nalezneme i světylka* a místa s kouzelnou mocí; e) **přírodní a domácí démoni, démonická zvířata a kouzelné byliny** – včetně divoženek, divých mužů, polednice, vodníka*, skřítky, trpaslíka* atd.; f) **pověsti o pokladech** a g) **parodické d. p.**

D. p. se výrazně otiskly i do současných pověstí*, kde náměty tohoto typu tvoří značnou část příběhů. Mezi populární patří setkání s duchy* (poltergeist), s bytostmi mimozemského původu (UFO), s vraždícími monstry a maniaký apod. V tomto duchu se projevuje i část moderní literární tvorby (sci-fi, fantasy) a obdobná filmová a televizní díla, v mnoha rovinách tu funguje i zesměšňující či parodické pojetí nadpřirozených sil – takto s démonickými bytostmi pracovala třeba

televizní pohádka *Strach má velké oči* (1980, režie Pavel Kraus) a mnoho dalších.

Lit.: P. Janeček: *Černá sanitka a jiné děsivé příběhy. Současné pověsti a fámy v České republice*, Praha 2006; D. Klímová: *démonické bytosti*, in: S. Brouček – R. Jeřábek (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska II.*, Praha 2007, s. 131–132; M. Šrámková: *pověrečná povídka*, in: S. Brouček – R. Jeřábek (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska III.*, Praha 2007, s. 791–792; P. Janeček: *Černá sanitka: druhá žen. Pérák, ukradená ledovina a jiné pověsti*, Praha 2007; P. Janeček: *Černá sanitka: třikrát a dost. Mytologie pro 21. století*, Praha 2008; J. Luffer: *Katalog českých démonologických pověstí*, Praha 2014.

4. DĚTSKÝ FOLKLOR je souhrnné označení folklorních projevů dětí a dětských skupin (více méně před pubertou) nebo tvorby dospělých určené dětem – tedy folklor* pro děti (např. ukolébavka, kumulativní pohádka*). Někdy bývá vyčleňován jako specifická skupina lidové slovesnosti, kam spadají veškeré slovesné, hudební, taneční i dramatické projevy, které děti realizují autonomně i pod vlivem a v konfrontaci s folklorní tvorbou dospělých. Jde v podstatě o hybridní formu folklorních projevů, neboť část útvarů se předává verbálně a tím se traduje, ale část je výsledkem pedagogického působení starších kamarádů, rodičů či učitelů. D. f. je obecně jazykově méně komplikovaný, často založený na slovních hříčkách, hyperbolách, metaforách, metonymii atd. Děti také užívají tzv. tajná slova či tajný jazyk, popř. deformovaná slova z jiných jazyků. Hlavní funkcí d. f. je zábava, dále si děti předávají, ověřují či zlepšují své znalosti a schopnosti, soutěží spolu a soupeří, některé projevy d. f. mohou mít i iniciační funkci. D. f. se obvykle realizuje komplexně, synkretizace druhů a žánrů je častá – např. populární hra *Krvavé koleno* je mixem říkadla a divadelní hry se směsí strašidelných prvků.

Zápisy útvarů d. f. v českém prostředí nalezneme už ve sbírkách Boženy Němcové (1820–1862) a Karla Jaromíra Erbena (1811–1870). Výzkum d. f. zahájili folkloristé a badatelé až v poslední třetině 19. století, kdy převládal názor, že d. f. je víceméně derivátem folklorní tvorby pro dospělé. Významnou roli zde sehráli moravští badatelé, jako Františka Stránecká (1839–1888), František Bartoš (1837–1906) a další. Výraznější rozvoj zájmu o d. f. i v souvislosti s řadou reforem vzdělávacího systému v českých zemích nastal po 1. světové válce, a především po roce 1945. Výzkum současné podoby d. f. probíhá obvykle v rámci analýz dnešní obecné narativity, neboť vliv médií, internetu a sociálních sítí v současnosti zvláště v dětském prostředí výrazně dominuje.

V d. f. v podstatě nalezneme všechny druhy a žánry lidové slovesnosti, výraznější jsou **říkadla** a **rozpočítávadla**, **pisně***, **jazykolamy***,

DĚTSKÝ
FOLKLOR

hádanky* a **dětské hry** mnoha typů. Součástí obecné narativity jsou dětské nadávky, posměšky, strašidelné historiky i některé **současné pověsti***.

Lit.: F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1898; J. Pospíšilová (ed.): *Rajče na útěku. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešních dětí a mládeže*. Brno 2003; Z. Mišurec: dětské hry, in: S. Brouček – R. Jeřábek (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska II*. Praha 2007, s. 132–133; A. Votruba: „Vineta se z okna směje.“ Současná folklorní poezie dětí. *ČL* 94/2008, s. 377–409; A. Votruba: *Namažeme školu špekem. Současná folklorní poezie dětí*. Praha 2009; A. Votruba a kol.: *Kecy v kleci. Současná folklorní poezie dětí*. Praha 2010; D. Bittnerová: Kultura dětí a dětský folklor, in: P. Janeček (ed.): *Folklor atomového věku. Kolektivně sdílené prvky expresivní kultury v soudobé české společnosti*. Praha 2011, s. 13–38.

ERBOVNÍ POVĚST

5. ERBOVNÍ POVĚST (též heraldická pověst) zastupuje malou podskupinu etiologických* (příčinných) pověstí zaměřených na objasnění příčin vzniku, udělení, polepšení znaku (erbu) svobodného člověka, šlechtice, církevního představitele, panovníka, obce, kraje, země apod. E. p. se obvykle věnují původu erbovních figur, popř. štítonoše, predikátu či hesla. Většina e. p. nemá folklorní původ, nýbrž autorský (byť leckdy majitelem erbu popíraný), ale mnoho příběhů tohoto typu prošlo folklorizací. E. p. popisují např. významný čin, za který byl majitel erbu povýšen do šlechtického stavu a do svého znaku pak obdržel symbol či jiný atribut svého činu – např. žebřík v erbu panského rodu z Choustníka, který symbolizuje účast bájného předka této rodiny při dobývání Milána r. 1158 pomocí žebře (podle Dalimila). Folklorního původu je i vysvětlení postavy lva v českém erbu – původ spočívá v pověsti i pohádce o Bruncvíkovi a jeho lvím příteli. Podobné pověsti existují o erbu města Pardubic (kůň přepůlený při průjezdu bránou), Trutnova (drak a černý havran s prstenem v zobáku) apod.

E. p. se těšily velkému zájmu už v dobách prudkého rozkvětu erbovnictví (počátky 12. stol., hlavní etapa ve 13.–14. stol.) v českých zemích. Mít pověst ke svému erbu patřilo a patří především v případech šlechty k otázce prestiže už od konce 15. stol. Z tohoto důvodu se většina e. p. vymýšlela zpětně a nemá reálný historický základ. Největší zásluhu o ustavení e. p. v českém prostředí měl neznámý autor *Kroniky tak řečeného Dalimila* (poč. 14. stol.). Velké množství českých a moravských e. p. nalezneme v díle *Diadochos, jinak, Poslaupnost knjižat a králův českých, biskupův y arcybiskupův pražských wssech třech stawůw slawného královstoj Českého, to gest panského, rytířského a městského* od polského a českého historika Bartoloměje Paprockého z Hlohola a Paprocké Vůle (1602). Vybraným šlechtickým rodům se věnoval rožmberský archivář a historiograf Václav Březan (poč. 17. stol.).